

Sayı : 10-11

Sene : 1979 - 1980

İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ EDEBİYAT FAKÜLTESİ

TARİH ENSTİTÜSÜ DERGİSİ

EDEBİYAT FAKÜLTESİ MATBAASI
İSTANBUL — 1981

1865 TARİHİNDE GÜNEY-DOĞU ANADOLU'NUN İSLÂHI*

Paul Dumont

Bugün Kilikya, iktisadî başarı açısından değerlendirildiğinde, Türkiye'nin en sağlıklı bölgelerinden birisidir. Pamuk, tahıl ve turunçgiller tarımı, besin ve tekstil sanayileri, bölge ve memleket çapında bir ticaret, kara, demir ve deniz yolları trafiğinin yoğunluğu, bu bölgede kuvvetli bir burjuvazinin elinde sağlam bir zenginliğin unsurlarını teşkil etmektedirler. Benim niyetim, bu makalede, Güney-Doğu Anadolu tarihinin nisbeten az tanınan bir safhasının bu iktisadî gelişmeye katkısını göstermekten ibârettir.

Kilikya'da, ıslâh teşebbüsleri, XIX. asrın ilk yarısı boyunca, hiçbir zaman bir neticeye ulaşmaksızın, birbirini tâkip etmektedirler. Bu devir hakkında ancak yaklaşık bir bilgiye sahibiz; bu bilgiler esas itibariyle bağımsız iki derebey ailesinin, yâni Payaslı Küçük Alioğullarının ve Kozan-dağlı Kozanoğullarının tarihî çerçevesi içinde kalmaktadır¹.

* Türk sosyal tarihi açısından ehemmiyetli olan bu araştırmanın aslı, «La pacification du Sud-Est Anatolien en 1865» adı altında *Turcica* (Paris-Strasbourg, 1975, t. V, s. 108-130)'da yayınlanmıştır. Bu konuda, 1973 yılında, Yusuf Halaçoğlu da «Fırka-i İslâhiye ve Yapmış Olduğu İskân» (*I.Ü.E.F. Tarih Dergisi*, İstanbul, 1973, sayı 27, s. 1-20) adlı bir makale neşretmiştir. Kaynaklarına bakılırsa, Paul Dumont'un, kendisinininkinden daha önce yayınlanmış olmasına rağmen, Y. Halaçoğlu'nun makalesini görmediği anlaşılmaktadır. Ancak bu iki incelemeden birincisi diğerini tamamlar niteliktedir. Bu sebeple Türkçeye tercüme edilmesi faydalı görülmüştür. 11 Ocak 1978 tarihli mektuplarıyla bu makalenin türkçe tercümesini yayınlamamıza müsaade eden Sayın Paul Dumont'a teşekkür ederim (Mütercim).

1 Küçük Alioğulları hakkında birçok eser vardır. Meselâ, krs., Princesse de Belgiojoso, *Asie Mineure et Syrie*, Paris, 1858, ve bilhassa W.B. Barker, *Lares and Penates, or Cilicia and its Governors*, Londres, 1853. Kozanoğulları hakkında başlıca kaynağı, Cevdet Paşa'nın hatıraları teşkil etmektedir; fakat

Küçük Alioğulları, asrın başında, Bâb-ı Âlî tarafından kendilerine karşı gönderilen Yozgatlı Çapanoğullarını püskürtmüş ve 1817'ye kadar Adana valisinin birlikleriyle çarpışmıştı². 1817'de dağıtılan Küçük Alioğulları, on sene sonra Payas'da iktidarı yeniden ele geçirmektedirler. Aynı devreye doğru, Kozan-oğulları hâkimiyetlerini yavaş yavaş Sis ve Haçin arasında bulunan bütün bölgelere yaymaktadırlar. Mısır'ın Kilikya'yı işgali sırasında (1832-1840), İbrahim Paşa Payas ve Kozandağı'nda nizamın düzenlenmesi hususunda Osmanlılardan daha üstün bir başarı gösteremez ve neticede derebeylere belli bir muhtariyet tanımak zorunda kalır. 1840'tan sonra, İmparatorluk Hükümeti, tekrarlanan askerî başarısızlıklar sonunda, aynı tutumu benimsemek mecburiyetinde kalmıştır.

O halde, 1850'ye doğru, Kilikya ovası ve dağlık çevreleri daima Bâb-ı Âlî'nin kontrolü dışında kalmaktadır. Ovanın göçebeleri ve dağlılar, askerlik hizmetini ve vergiyi bilmez gözükmekten gurur duymaktadırlar. Victor Langlois'ya göre, Adana Paşalık'ı 1852 yılında imparatorluk hazinesine on milyon kuruş borçludur³, şüphesiz bunun sebebi yukarıda zikrettiğimiz husustur. Her yerde eşkiyalık, ortalığı kırıp geçirmektedir. Türkmen aşiretleri, sâhil ve Sivas'ın güneyinde bulunan yazlık otlakları Uzunyayla arasındaki göçleri sırasında, yol boyunca ele geçirebildikleri her şeyi silip süpürmektedirler. Silahlı çeteler, yollardaki stratejik noktaları işgal etmekte ve geçiş hakkı almaktadırlar. Gâvur-dağı'nın geçit noktası olan Payas'da, Mekke hacılarının utanılmaksızın soyulduklarına şahit olunmaktadır. Kısacası, kargaşalık ve anarşi imparatorluğun en verimli eyâletlerinden birini harâbetmektedir.

Neticede hükümet harekete geçmiş; 1865'te, Derviş Paşa ve Cevdet Paşa'nın komutasında bir islâh tümeni (fırka-i islâhiye) Kilikya'ya gönderilmiştir.

Bu askerî seferin düzenlenmesi birçok gayeye yöneliktir. Herseyden evvel, Kırım harbinin akabinde, Osmanlı ordusuna yeni «as-

dağınık bazı bilgiler için Kotschy'nin seyâhat anılarına da başvurulabilir, *Reise in den Cilicischen Taurus*, Gotha, 1858, ve *Reise nach Cypem und Kleinasien*, Gotha, 1862-63; V. Langlois, *Voyage à Sis*, Paris, 1855, ve *Voyage dans la Cilicie et dans les montagnes du Taurus*, Paris, 1861; P. Tchihatcheff, *Reisen in Kleinasien und Armenien*, Gotha, 1867.

2 W.B. Barker, *Lares and Penates*, s. 85-87.

3 *Voyage dans la Cilicie*, s. 48.

ker kaynakları» temin etmek; ikinci olarak, verginin intizamlı bir şekilde toplanmasını sağlamak; nihâyet, eşkiyalığa son vermek, mal ve insan ulaşımını emniyet altına almak, mevsimlik göç hareketleri sayısız karışıklıklara sebep olan göçbeleri yerleşik hayata geçirmek söz konusudur.

Bu ilk hedefler dışında, bu askerî seferin geniş muhtevallı bir proje olduğu sezilmektedir: Kilikya ovasının iskânı (colonisation); bilhassa pamuk ve tahıl gibi ticâret tarımlarının bölgeye sokulması yoluyla bölge ekonomisinin canlandırılması ve karayollarıyla ilgili bir alt-yapımın inşası. Kısaca söz konusu olan, henüz derebeyler çağında yaşayan Kilikya'nın kapitalist devreye sıçrayışını sağlamaktan ibârettir. İslâh faaliyetlerinin hemen sonunda, teknokratik ve otoriter bir bürokrasinin yerleştirilmesi, ilerde görüleceği gibi, bu tekâmülün belli başlı faktörlerinden biridir.

Bu önemli dönemin tarihi iyi tanınmamaktadır. Yirmi sene kadar önce, W. Eberhard belli sayıdaki anâneleri yerinde toplayabilmiş ve sözlü şehâdetlerden hareketle bir kaç türkmen aşiretinin Güney-Doğu Anadolu bölgesine yerleşmesinin tarihini yeniden yazabilmiştir⁴. Eberhard tarafından ortaya konan bu bilgiler, -E.J. Davis ve H. Grothe ve diğerleri⁵- gibi çeşitli seyyahların eserlerinden ve Venedikli bir «mékhithariste»^{*} Alishan'ın derleme kitabından elde edilebilen mâlumatlara eklenmiştir. 1899'da Venedik'te yayınlanan *Sissouan ou l'Arméno-Cilicie* çok zengin bir eserdir, fakat ihtiyatla kullanılması gerekmektedir. Almanların coğrafya çalışmaları da bir takım bilgiler ortaya koymaktadırlar⁶. Diğer yandan, Kilikya'nın Fransız işgali neticesinde yapılan belli sayıda incelemeler vardır⁷. Türkçe olarak, bu bölgeden yetişen bir mütebahhir olan Kasım Ener'in çalışmalarını haber vermek gerekmektedir; K. Ener, Adana ovasının umumî tarihi hakkında yazdığı eserde⁸, Menemen-

4 «Nomads and Farmers in South-eastern Turkey. Problems of Settlement», *Oriens*, VI, 1953, s. 32-49; *Minstrel Tales from South-eastern Turkey*, 1955'de de bir takım bilgiler vardır.

5 E.J. Davis, *Life in Asiatic Turkey*, Londres, 1879; H. Grothe, *Meine Vorderasien-expedition*, 2 cilt, Leipzig, 1911-1912.

* Sivas doğumlu Ermeni bilgin Mékhitar (1670-1749) tarafından kurulan bir dinî tarıkata mensup olan kişi, ermeni katolik din adamı (mütercim).

6 Bilhassa krş., F.X. Schaffer, *Cilicia*, Gotha, 1903.

7 Meselâ, P. Redan, *La Cilicie et le problème ottoman*, Paris, 1921.

8 *Tarih Boyunca Adana Ovasına Bir Bakış*, İstanbul, 1964.

zioğulları ailesi vakayî-namesinden geniş ölçüde yararlanmıştır. A.R. Yalçın'ın düzensiz araştırmaları da ilgi gösterilmeye değer⁹. Fakat, genel olarak, Kilikya tarihinin türkçe bibliyografyası açık bir şekilde yetersiz gözükmektedir. 1933'ten itibaren, Anadolu'da tarih araştırmalarını teşvik etmek için Halk Evleri tarafından girilen faaliyete rağmen, mahallî arşivler, ancak çok mütevazî bir şekilde kullanılabilmiş ve ancak kısmî ve dağınık, yararlanılması güç bir takım neşriyatlara imkân vermişlerdir.

Farklı değerlere sahip olan bu malzemeler karşısında, *Fırka-i İslâhiye*'nin komutanlarından biri olan Cevdet Paşa'nın hatıraları temel bir kaynak teşkil etmektedir. Bilindiği gibi Cevdet Paşa (1822-1895), XIX. asır Osmanlı İmparatorluğu tarihinde önemli bir yer işgal etmektedir. Cevdet Paşa, birçok kere bakan olmuş ve Bosna'nın ve Güney-Doğu Anadolu'nun islâhında (pacification) büyük bir rol oynamıştır. Osmanlı Hukukunun modernleşmesinde başlıca etken olan Cevdet Paşa, tarih (*Tarih-i Cevdet*) ve sözlük (lexicographie) çalışmalarıyla da şöhret bulmuştur¹⁰. Hatıralarının iki versiyonu tanınmaktadır. *Ma'ruzât* adını taşıyan (Ma'ruzât deyimi özellikle sultanın faydalanması için kaleme alınan belgeleri belirtmektedir) ve Sultan II. Abdülhamid'e tahsis edilen birinci versiyonun en önemli kısımları 1924 ve 1926 yılları arasında Ahmet Refik tarafından *Türk Tarih Encümeni Mecmuası*'nda yayınlanmıştır¹¹. Başka bir metin Cevdet Paşa tarafından tarihçi Lütfi Efendi'ye gönderilmiştir, bu metin *Tezâkir* adını taşımaktadır. Bu iki metin birbirine çok yakındır, ve ancak (en azından Kilikya seferiyle ilgili hususlarda) çok küçük teferruatlarla birbirinden ayrılmaktadır. O halde, onları farksız bir şekilde kullanmak mümkündür. *Tezâkir*'e gelince, onun Cavit Baysun tarafından hazırlanan yeni bir baskısı vardır; bu baskı sâyesinde *Tezâkir* daha kullanışlı bir hâle gelmiştir¹².

9 *Cenupta Türkmen Oymakları*, 5 fasık., 1931-1939.

10 F. Babinger, *Die Geschichtsschreiber der Osmanen und ihre Werke*, (Leipzig, 1927, s. 376 vd.) adlı eserinde Cevdet Paşa'yı kısaca tanıtmaktadır. Ayrıca krs., A. Ölmezöglü, «Cevdet Paşa», *İslâm Ansiklopedisi*, ve C. Baysun, «Cevdet Paşa. Şahsiyetine ve İlim Sahasındaki Faaliyetine Dair», *Türkiyat Mecmuası*, XI, 1954, s. 213-230.

11 Bizi ilgilendiren bölümler için, krs., no : 10-13 (yeni seri), 1925-1926.

12 4 cilt, T.T.K., Ankara, 1953-1967.

Tezâkir'i meydana getiren kırk *tezkire*, Cevdet Paşa'nın hizmet yıllarının çeşitli devrelerine aittir. Burada bizi sadece *Fırka-i İslâhiye*'nin gönderilmesine ve Halep vilayetinin yeniden teşkilâtlandırılmasına hasredilmiş 27-39 numaralı bölümler ilgilendirmektedir. Bu kısımlar, XIX. asırda Kilikya'ya nüfus yerleştirilmesi hakkında oldukça geniş bilgi vermekte ve bu bölgenin islâh tarihi üzerine ışık tutmaktadır¹³.

Bu *tezkireler*, her birinin sonunda bulunan tarihe inanmak gerekirse, 1862 yılında, yâni nakledilen olaylardan onbeş sene kadar sonra kaleme alınmıştır. Bununla beraber, öyle bir açıklığa sahiptirler ki, sanki olay sırasında yazılmış gibidirler. O halde, Cevdet Paşa'nın, hatıralarını vesikalara dayandırmak için, önemli malzemelere sahip olduğunu farzetmek uygun olacaktır. Cavit Baysun haklı olarak şahsî notlar varsayımını ileri sürmektedir. Ayrıca, şüphesiz bizzat Cevdet Paşa'nın başkanlığında, *Fırka-i İslâhiye*'nin resmî bir sefer günlüğünün mevcudiyeti de düşünülebilir. Her halükârda, *Tezkireler* kendileriyle ilgili olaylar sırasında yazılan raporlardan, mektuplardan, notlardan, vs. geniş ölçüde yararlanmaktadır. İslâb devrinde yapılmış istatistik vesikalar gibi bu metinler de çoğu kez tam olarak zikredilmiştir. Böylece *Tezâkir*'de, Karataş ve Ayas limanları hakkındaki Ahmet Muhtar Bey'in raporunu¹⁴ veya İskenderun ve Halep arasında bulunan ticâret ve ulaşım yolları hakkındaki Mes'ud Bey'in raporunu¹⁵ okumak mümkün olmaktadır; yine bu sâyede, Halep vilâyetinin askerî seferden hemen sonra tesbit edilen nüfus sayımı hakkında bilgi sahibi olunabilmektedir¹⁶. Kısacası, Cevdet Paşa sadece şahit olarak değil, fakat tarihçi olarak da çalışmıştır; arşivlerde araştırma yapmış, vakayî-nameleri incelemiş, istatistikleri karıştırmıştır. Şüphesiz, hatıralarının zenginliği ve güvenilirliği buradan gelmektedir.

Cevdet Paşa sayesinde, seyyahların eksik ve bâzan karışık şehadetleri nisbeten tanzim olunabilmekte ve XIX. asrın ortalarına doğru, Güney-Doğu Anadolu'da belli başlı üç anarşi yuvası farke-dilebilmektedir: İlk olarak, Kilikya ovasının kuzeyinde, Kozanoğul-

13 Baysun baskısının üçüncü cildi, Ankara, 1963, s. 107-240. Bundan böyle, *Tz.* kısaltması bu cilde atıf yapacak ve onu sayfa numarası takip edecektir.

14 (*Tz.*, s. 191-195).

15 (*Tz.*, s. 228-234).

16 (*Tz.*, s. 220-225).

larının hâkimiyeti altında bulunan ve bundan dolayı da Kozan-dağı adını taşıyan dağlar; ikinci olarak, Sis'ten Gâvur-dağı (Amanus)'na kadar, kürt ve türkmen göçebe aşiretler elinde bulunan Kilikya ovasının kendisi; üçüncü olarak, Payas sancağı ve Keferdiz nâhiyesi¹⁷ arasında, belli miktarda asî derebeylerin şiddet faaliyetleri gösterdiği Gâvur-dağı ve Kürd-dağı.

Kozanoğulları :

Güneyde Sis, kuzeyde Aziziye nâhiyesi, batıda Zamantı çayı, doğuda Sunbas vâdisi Kozanoğullarının nüfuz bölgesinin sınırlarını çizmektedir. Söz konusu olan, Kilikya toroslarının göbeğinde, 2000-2700 metre yüksekliğe ulaşan, güç nüfuz edilebilir bir dağlar silsilesidir. Bu dağlar, Ermenilerle (Sis, Haçin, Zeytun) ve Türkmenlerden müteşekkil bir azınlıkla, bilhassa Selçuklular devrinde buraya gelen *Varsaklarla*¹⁸ meskündür. Kozanoğulları, XVIII. asırda mâzisi karanlık bir aşiretten meydana gelmekte ve o zamanlar Göksu vâdisine yerleşmiş olan *Arıklılar*'dan müteşekkil küçük bir aşiretin başında bulunmaktadırlar¹⁹. 1800'e doğru, *Arıklılar*'ın beyi, Topal adıyla tanınmaktadır. Kardeşi Hacı adını taşımaktadır. Onlardan itibaren, Cevdet Paşa'nın topladığı bilgiler²⁰ ve Türk folklor araştırmacısı T. Toros'un bize gösterdiği bir arşiv vesikası sayesinde, Kozanoğullarının soy kütüğü ve tarihi yeniden tanzim edilebilmektedir²¹. XIX. asrın başında, Topal'ın -veya belki de Hacı'nın- oğlu

17 Sancak'tan çok daha küçük bir idâri birim olan *nâhiye*, köyler topluluğundan ibârettir.

18 Bu Kilikya *Varsakları* hakkında Faruk Sümer'in eserinde bir takım dağınık bilgiler bulunmaktadır, *Oğuzlar*, 2. baskı, Ankara, 1972. Alishan (*Sissouan*, s. 176 vd.) bunları *Afşarlar* aşiretine bağlamaktadır.

19 Cevdet Paşa'ya göre (*Tz.*, s. 109), Kozanoğullarının Antep yakınlarındaki Kozan köyünden olmaları ihtimali vardır. Alishan, (*aynı eser*, s. 176) da, «bu aşiretin Kozan adındaki kurucusunun bu yerlere altı arkadaşı ve Osmanlıların atasıyla birlikte yerleştiğini» tahmin etmektedir.

20 (*Tz.*, s. 109-119).

21 T. Toros'un ortaya çıkardığı vesika, *Meclis-i Valâ* sicillerinin özetidir (Dosya 4, no: 23861). *Tz.*'lerdeki bilgilerden pek azını teyit etmektedir. Temel fark, Yusuf'un soykütüğü konusundadır; resmî kaynağa göre, Yusuf'un babasının Topal değil, Hacı olması gerekmektedir. Diğer farklılıklar, kız çocuklar ve küçük oğullardan ayrılan soy kolları silsilesiyle ilgilidir.

Yusuf, adamlarını Sis'te hükümran olan ve Kozandağı'nın her yöresinde iktidarını hissettiren Divanoğulları'na karşı harekete geçirmektedir. Daha sonra, Orta Anadolu'daki Çapanoğulları Adana eyâletini zaptetme teşebbüsüne giriştiği vakit, Yusuf bölgesini kıyasıya müdafaa edecek ve felâketten büyümüş olarak çıkacaktır.

Kozan, XIX. asrın ortalarında, mîras oyunlarıyla ikiye bölünmüştür : Batı Kozan ve Doğu Kozan. Batıda Zamantı çayı ile sınırlanan Batı Kozan, kuzeyde -ağanın kışlağı olan- Belenköy bölgesini ve Rum nâhiyesini, doğuda Göksu vâdisini, güneyde Sis bölgesini ihtiva etmektedir. Çeşitli aşiretler, bu geniş bölgeye yayılmışlardır. Rum nâhiyesi ve Belenköy arasında *Oruçlular*'a rastlanmaktadır; Karacalar Göksu'nun iki kıyısını işgal etmektedirler; Sis bölgesi Ermeniler ve Kürtlerle meskûndur. (Aslında kuzey-doğuda bulunan) Doğu Kozan kuzeyde Aziziye'den batıda Rum nâhiyesine kadar uzanmaktadır. Bu bölgede esas itibariyle Ermeniler ve Varsaklar oturmaktadır. Doğu Kozan, Mağara bölgesini, ermeni şehri olan Haçin'i ve biraz daha güneyde, ağanın oturduğu Gürleşen köyünü ihtiva etmektedir. Gürleşen ve Belenköy arasındaki yol ortasında bulunan Feke, her iki Kozan'a da hâkimdir ve âile toplantıları burada yapılmaktadır.

Batılı seyyahlardan birçokları, 1850'ye doğru, Doğu Kozan'ın ağası Çadırcı Mehmed'den söz etmektedirler. Cevdet Paşa, Çadırcı Mehmed'in «çok yararlı» birisi olduğunu yazmaktadır. Korkunç bir eşkiya olan Çadırcı Mehmed, Kilikya'nın Mısır işgali devrinde (1832-1840), İbrahim Paşa'nın birliklerine karşı bir çete gurubu (gerilla) kurmayı başarabilmiştir. Doğu Kozan'ın aşiret reisi Samur Ağa'nın Mısırlılara teslim olmasına rağmen, Doğu Kozan bu devrede, Çadırcı Mehmed sayesinde, Mısırlı valinin kontrolünden kurtulmuştur. Yine Çadırcı Mehmed, 1850'den sonra, Arabistan ordusunun komutanı Kıbrıslı Mehmed Paşa'nın kendisine karşı gönderdiği tümene başarılı bir şekilde karşı koyabilmiştir.

Kozanoğulları'nın soykütüğü :

Langlois'ya göre, Çadırcı ihtiyarladığında işi boyun eğmekle bitirmiş olmalıdır²². *Tezâkir'e* bakılırsa, aksine onun resmî bir unvan kılığı altında, yâni Kozan kaymakamı unvanıyla bağımsızlığını tasdik ettirdiği ortaya çıkmaktadır. Aynı anda, Doğu Kozan ağası da müdür unvanını almaktadır²³.

1850 yıllarında, Çadırcı öldüğü zaman, kardeşi Ömer onun yerine Batı Kozan'ın başına geçer; sonra öz oğlu Ahmed tarafından o da makamından uzaklaştırılır. Aynı devreye doğru, Doğu Kozan'da, Samur'un oğulları sırasıyla *müdürlük* görevine gelirler. (Cevdet Paşa'ya göre) «tembel bir mizaca sahip olan» büyük oğul Ahmed *Varsak*'ların vergilerinden ayrılan yıllık bir gelir ile iktifa eder. Mehmed *müdür* olur, fakat dokuz ay sonra ölür; yerine Yusuf geçer²⁴.

İslâh harekâtı arefesinde, resmî ünvanlarına rağmen, Bâb-ı Âlf'nin hâkimiyetini, ne Batı Kozan'da Ahmed ne de Doğu Kozan'da Yusuf kabul etmektedir. Tam aksine, vergileri kendilerinde alkoymakta, silâhlı çeteler beslemekte ve dağlarına sultanın temsilcilerinin girişini yasaklamaktadırlar²⁵. Din kanunlarını önemsemeksiniz, arzularına göre, idâreleri altında bulunan kişilerin hayat ve ölüm hakkını ellerinde bulundurmakta, kendi menfaâtları için mirasların bir kısmını müsâdere etmekte, bir kelimeyle hoşlarına giden her şeyi yapmaktadırlar. Sis'teki Ermeni Patrik'i, Kozanoğulları'na ağır bir haraç ödemek zorundadır²⁶.

Toprak bakımından, Kozanoğulları'nın iktidarı, geniş ölçüde Toroslara yayılmaktadır; hattâ nüfuzları, kendilerine tabî göçebe aşiretler vasıtasıyla, Kilikya ovası istikâmetine doğru taşmaktadır. Gerçekten, aşiretler onlara, mevsimlik göçleri sırasında Kozan-dağı

22 *Voyage dans la Cilicie*, s. 82.

23 *Tz.*, s. 112. Bu devirde, *kaymakam*, *sancak* yöneticisini ve *müdür*, *sancak*'ın bir bölümü olan *kazanın* yöneticisini ifâde etmekteydi.

24 (*Tz.*, s. 111-112).

25 Langlois, *Voyage à Sis*, s. 10; *Tz.*, s. 114.

26 Langlois, *Aynı eser.*, s. 45.

vadilerinden (özellikle Göksu) geçebilmek için keyfi geçiş haklarından başka, çaldıkları mallardan (at, sığır, vs.) bir yüzde ve bilhassa askerlik hizmeti borçludurlar. Dağlarda, sadece -Ermenilerin oturduğu- Haçin ve Zeytun şehirleri belli bir muhtariyete sahiptirler. İdarî bakımdan Doğu Kozan *müdür*'ine bağlı bulunan Haçin aslında müdür'e haraç ödemekle yetinmektedir. İncelememizin konusunu teşkil eden devrede tam bir hareketlilik içinde bulunan Zeytun'a gelince, o, kendisinininkinden başka hiç bir egemenlik tanımamaktadır²⁷. Bu şehir dışında, ağaların hâkimiyetine hiçbir yerde itiraz edilmemektedir.

Kozan'ın yayılma politikası karşısındaki engeller Kozan-dağı'nın haricinde bulunmaktadır: Doğuda Sunbaslı Köküllü-oğulları ve *Yağbasan* aşireti; batıda Karaisalı Menemenci-oğulları. Burada sözkonusu edilenler, Kozanoğulları'nın eskiden beri mevcut olan hasımlarıdır: Menemenciler, Kozanoğulları'na saldırmak için Mısır istilâsından faydalanmışlardır²⁸; *Yağbasanlar* da, Mısırlıların çekilişinden sonra Osmanlılar Kilikya'yı yeniden ele geçirmek istedikleri zaman, Osmanlı birlikleriyle ittifak kurarak saldırganlıklarını açığa vurmuşlardı. Fakat bu kötü komşulara rağmen, Kozanoğulları sarsılmaz bir üstünlüğe sâhip gibi gözükmektedirler.

Böyle olmakla birlikte, Kozanoğulları hakkında çok mübalâğalı bir fikre kapılmamak gerekmektedir. Gerçekten, XIX. asrın ortalarında, Kozanoğulları büyük bir itibardan faydalanmaktadırlar; fakat aslında bu itibarı çok daha önce kendileri hakkında oluşan bir efsâneye borçludurlar. *Tezâkir* okunduğunda, Kozanoğulları gerçekten, hayvancılık ve az miktarda ziraatla ve kalan ihtiyaçlarını tamamlamak için de haydutluk yaparak sefil bir şekilde yaşayan bir avuç yarı-göçebe²⁹ aşiretlerin başında, büyük serveti olmayan,

27 *Tz.*, s. 120-122. Ayrıca krş., Alishan, *Aynı eser.*, s. 202 vd. Umumi olarak, bu devrede Kilikya'daki Ermeni cemaatlarının tarihiyle ilgili her husus için bu esere atıf yapmaktayım. Zeytun hakkında, bk., Aghassi, *Zeitoun depuis les origines jusqu'à l'insurrection de 1897*, Paris, 1897.

28 Kasım Ener, *Tarih Boyunca Adana...*, s. 298-299.

29 *Tz.*, s. 113. Langlois (*Voyage dans la Cilicie*, s. 21) *Varsakların* 800 çadırdan ve Kozanoğullarının 500 haneden müteşekkil olduğunu yazmaktadır. Cevdet Paşa da (*Tz.*, s. 223-224) Sis'te 3956, Belenköy'de 1895, Haçin'de 1584 müslüman aile saymaktadır. Oysa Alishan (*Aynı eser*) bu istatistikleri ermeni halkın sayı bakımından üstünlüğünü gösterecek tarzda yalanlamaktadır.

okuma yazma bilmeyen ve oldukça köylü tavırlı zorba köy soyluları olarak gözükmetedirler. Bununla birlikte, merkezî iktidarın ihmali karşısında tehlikeli olmaktadır; zira, dağlarında anarşinin sürüp gitmesinden hiç de memnun olmamaları sebebiyle, bölgenin temel ulaşım yollarını tıkamakta ve netice itibarıyla, ovanın iktisadî gelişmesine engel teşkil etmektedirler. Şehir ticaretinin büyümesi ve verimli bir tarımın uygulama alanına sokulması için, Kozanoğulları'yla kesin bir çözüm yolu üzerinde anlaşmaya varmak mecburiyeti buradan gelmektedir.

Ova Aşiretleri :

Güvensizlik ve kargaşalık hususunda söz konusu olan, sadece Kozanoğulları değildir. Adana'nın doğusunda, Ovada bulunan geniş ekilmemiş araziler, kışın oraya gelen göçebelere bırakılmıştır. Victor Langlois'ya göre, «Eylülde, Karamanlılar, Türkmenler, Yürükler dağlarından Tarsus ve Adana ovalarına inmekte, oralara çadırlarını kurmakta ve sürülerinin muhafazasını hamımlarına ve çocuklarına emanet ettikten sonra, devcilik yapmaktadırlar. Mayıs ayına doğru koyunlarını kırmakta, onların yününü satmakta, kendileri için lüzumlu eşyaları satın almakta, sonra hanımlarıyla buluşmakta, bagajlarını almakta ve dağlarma dönmektedirler»³⁰. Sis bölgesinde *Hacılar*, *Lek*, *Karnitili* kürt aşiretleri, Ceyhan'ın sağ kolu üzerinde, Adana ve Sis arasında *Sırkıntılı* ve *Avşar* türkmen aşiretleri; daha doğuda *Bozdoğanlar*; nihayet nehrin sol kolu üzerinde *Tecirüler* ve *Ceridler* bulunmaktadır³¹. Bu göçebeler on bin çadırdan daha fazla bir nüfusu temsil etmektedirler³², ve tartışmasız bir

30 Aynı eser, s. 34.

31 Aşiretlerin isim listesi yazarlara göre değişmektedir. Langlois (*Aynı eser*, s. 21-23) *Tz.*'de adı geçmeyen önemli bir aşiret grubu olan Kerim-oğullarını zikretmektedir. (Bu aşiret muhtemelen *Bozdoğanların* bir koludur: krs., F. Sümer, *Oğuzlar*, s. 196). Ayrıca, Langlois *Afşarları* kürd aşiretleri grubu içine yerleştirmektedir ki, bu bir hatadır, ancak kürtleşmiş *Avşarlar* söz konusu edilebilir. Bu aşiretler hakkında, krs., *İslâm Ansiklopedisi* «Avşar» ve «Lek» maddeleri, ve bilhassa F. Sümer'in çalışmaları; fransızca olarak, X. de Planhol, *Les fondements géographiques de l'histoire de l'Islam*, Paris, 1968.

32 Langlois, *Aynı eser*, aynı yer. *Tz.*'in yerleşik halklarla ilgili verileri aynı ölçüdedir.

şekilde, yüzbinlerce baş hayvanlarıyla, Kilikya ovasının ziraî kalkınmasına ehemmiyetli bir engel teşkil etmektedirler.

Bu göçebe aşiretler sadece, çobanlık faaliyetleriyle, eyâletin ziraat açısından iskânını engellemekle değil, fakat ayrıca bu bölgede sürekli kargaşalıklara sebep olmakla da suçlandırılmaktadırlar. Langlois'ya inanmak gerekirse, 1850'ye doğru, Adana'dan Sis'e gitmek için, bir komutanın yönettiği onbeş jandarmalık bir muhafız kıtasıyla birlikte yola çıkmak ve aşiret şeflerine yazılmış tavsiye mektuplarına sahip olmak gerekmektedir³³. Bu tedbirlere rağmen, yolcuların soyulduğu ve devlet temsilcilerinin bozguna uğratıldığı da görülmektedir.

Adana'dan yaya bir-buçuk saat mesafede bile anarşi hüküm sürmekte ve frensiz bir şekilde Kozan-dağı ve Gâvur-dağı istikâmetinde yayılmaktadır. Ceyhan'ın sağ kıyısı üzerindeki kürt aşiretleri ve az bir ölçüde Avşar ve Sirkmtlı türkmenler 'ganimet elde etmek için silâhlı çete grupları teşkil etmektedirler. Bunlar, -Kırım harbi neticesinde Kilikya'ya gelen ve Ceyhan'ın iki kıyısı üzerine yerleşen³⁴- Kafkasyalı Kuzey-Doğu *Nogay* göçmenlerine ve sol kıyıdaki anânevî düşmanları *Tecir*'ler ve *Cerid*'lere saldırmaktadırlar. Kozanoğulları'nın metbûları olan bu çete grupları Kozanoğulları yararına Adana'nın yakın çevrelerini yakıp yıkmakta ve en âdî kötülükler yapmaktadırlar.

Kontrol altına alınmamış bu çetelerin yıkımlarına maruz kalan sadece Kilikya ovası değildir. Maraş sakinleri, tarlalarında *Tecir*'ler, *Cerid*'ler ve diğer aşiretler tarafından yapılan zararlardan şikâyet etmektedirler; ancak sadece bu şehrin tüccarları, yaptıkları soygunlar neticesinde elde ettiklerini uygun fiyatla kendilerine terkeden ve yerli zanaat maddelerini yüksek fiyatla kendilerinden satın alan bu müşterilerin hepsinden memnundurlar³⁵. Maraş'ın ötesinde, Uzunyayla'da Avşarlar, eskiden beri sahip oldukları bölgele-re yakın zamanlarda yerleşen *Çerkezler*'le çatışmaktadırlar³⁶. Niha-

33 *Voyage à Sis*, s. 5.

34 Kilikya'daki Kafkasyalı göçmenler için, krş., P. Redan, *Aynı eser*.

35 (*Tz.*, s. 127).

36 H. Grothe (*Meine Verderasien-expedition*, s. 138 vd.), Türkmenlerle Çerkezler arasındaki münasebetleri mükemmel bir şekilde tahlil etmiştir. Ayrıca bk., *Tz.*, s. 157.

yet Kayseri bölgesi, Sis'e bağlı ve her yaz Kozan-dağı vâdilerine çıkan kürd aşiretlerinin yağma hareketleri tehlikesi altındadır.

İdarî bakımdan çok daha ciddi bir husus vardır : Bu göçebeler hareketlilikleri sayesinde askerlik hizmetinden kaçmakta ve yükümlü oldukları sayısız vergi ve resimlere (öşür, hayvanlar, develer ve çadırlar üzerinden alınan vergiler, vs.) ancak istemiyerek razı olmaktadırlar. Bütün bunlardan, bu göçebelerin Bâb-ı Âlî'nin temsilcileriyle münâsebetlerinin son derece gerginleşmiş olduğu ortaya çıkmaktadır. 1865'te, göçebelere açıkça Kilikya ovasını terketmeleri yasaklanacak ve askerlik hizmetine katılma ve mâlî formaliteleri yerine getirme teahhütlerini ifâya mecbur edileceklerdir.

Gâvur-dağı ve Kürd-dağı :

Ciddî kargaşalıkların meydana geldiği üçüncü bölge Kilikya ovasının doğusunda bulunan Gâvur-dağı ve Kürd-dağı'dır. Bu dağlar, halkın askerlik hizmetinden ve vergi yükümlülüğünden kurtulması için yeterli değildir; halk itaâtsizliği daha da ileri götürmektedir : Büyük yol hatları üzerinde tertibat alarak, hiç bir endişeye kapılmaksızın, İmparatorluk postalarının ve kervanların yolunu kesmekte, Mekke'ye giden hacıları soymakta, hattâ düzenli askerî birliklerin geçişine engel olmaktadırlar. Buradan şu netice çıkmaktadır ki, XIX. asrın ortalarına doğru, (İskenderun veya Bulanık'tan geçen) Adana-Halep ve Adana-Maraş yollarındaki trafik hemen hemen tamamen kesilmiştir.

Kürd-dağı'nın ve Kuzey Gâvur-dağı'nın önemli bir kısmı (Eğintili, İlhamanlı, Çerçili, Kerkütlü), *Okçu İzzeddinlü, Şıhlar ve Amîkî*³⁷ aşiretlerine mensup ve Ömer'in oğlu Deli Halil'e bağlı kürdlerle meskündür. Bu kürdler, Keferdiz bölgesini ve Bulanık yakınlarında Gâvur-dağı'ndan geçen yolu kontrol altında bulundurmaktadırlar. Cevdet Paşa'ya göre, Çerçili, hırsızlıklarının hasılatını, bilhassa çaldıkları hayvanları satmak için oraya gelen bütün bölge serserilerine merkez vazifesi görmektedir³⁸.

Bu malikânelerin güneyinde, Gâvur-dağı'nın doğu yakası üze-

37 (Tz., s. 114).

38 (Tz., s. 125).

rinde bulunan Ekbez, Tiyek ve Hacılar nahiyelerinin nüfusunu, nisbeten itaâtkâr, fakat askerlik hizmetine ve vergiye karşı koyan Türkler oluşturmaktadır. Bereket versin, bu açıdan, Maraş yolu üzerinde bir siper meydana getiren Deli Halil'e bağlı kürd çeteler, idâreye karşı etkili bir müdafaa unsuru teşkil etmektedirler.

Maraş'ı Amik ovasına bağlayan ve hemen hemen seyyahlara yasaklanan vadi bu sırada ancak göçebe aşiretlere geçit vermektedir. Bu aşiretler arasında, Kürd-dağı'nın kuzeyinde Dumdum ovasını işgal eden *Delikânlular*'ı ve *Çelikânlular*'ı, ve bilhassa, kışın Amik ovasında konaklayan *Reyhâniye* aşiretini zikretmek gerekmektedir³⁹. Sadece bu *Reyhâniyetiler* hükûmete karşı teveccühleriyle ayırd edilmektedirler. Aşiretin şefi Mustafa Bey şahsen, Belen boğazı yoluyla İskenderun'dan Halep'e giden imparatorluk postalarının emniyetini sağlamakla görevlendirilmiştir ve bu görevde o, büyük bir sadâkat örneği göstermiştir.

Gâvur-dağı'nın batı yakasında bulunan Payas *Sancağı*'ni serbest mal ve insan ulaşımına başlıca engeli teşkil etmektedir. Deniz ve dağ arasına sıkışmış «Payas yolu» Payas kaymakamlarının, yâni Küçük Alioğullarının esas geçim kaynağını meydana getirmektedir; bunlar 1800'den beri, yolcular ve ticâret malları üzerinden önemli ölçüde «geçit hakları» almaktadırlar. Nisbeten bol bir literatürü özetleyen Alishan, bu ailenin tarihini şöyle anlatmaktadır : «Geçen asrın sonlarına doğru ve asrımızın başında, Küçük Ali veya Halil Bey şiddet faaliyetleriyle ve yağmalariyle dikkati çekti; Payas ve çevrelerini itaât altına aldı ve orada otuz-kırk sene müddetle hüküm sürdü. Önceleri sadece basit bir çete reisiydi (...). Sonra ikiyüz kişilik bir birlik meydana getirdi ve sadece Payas'tan haraç almakla kalmadı, fakat ayrıca bölgeden geçmek zorunda olan hac kervanını kendisine bir geçit hakkı ödemeye mecbur kılma cesâretini gösterdi (...). 1800'de öldü (...). Yerine büyük oğlu geçti (...). Ancak o, 1817'de, ihânete uğrayarak yakalandı ve [Adana vâlisi Beylanlı] Mustafa'nın emriyle boynu vuruldu. O zaman oniki yaşında olan kardeşi Mesdek Bey Maraş'a kaçtı. On sene sonra, Karaca aşiretinden Hacı Ali Bey'in Kilikya'nın en büyük kısmı üzerinde gaddarca hüküm sürdüğü sırada Payas'a döndü (...).

Mısır işgali sırasında (1832-1840), İbrahim Paşa'ya tâbi oldu

39 Tz., s. 126-127. Ayrıca krş., Eberhard, «Nomads and farmers...».

ve karşılığında çevrenin otuz derebeyi üzerinde kaza yetkisi elde etti. Adana valisi Ahmed İzzet Paşa onu itaât altına almak istedi ancak kendisini hileyle yakalamaya muvaffak olamadığından, Payas'ın yağma edilmesi ve Mesdek ailesinin gaddarca kılıçtan geçirilmesi emrini verdi. Mesdek önce Maraş'a kaçtı (...). Bir sene sonra Kilikya'ya döndü ve kendisini kâh bir Osmanlı tebaası kâh hür bir eşkiya ilan ederek yavaş yavaş ilk gücünü tekrar kazandı»⁴⁰. Cevdet Paşa'ya göre, Mesdek 1862'de asi ilân edilmiş ve yakalanarak İstanbul'a sürgüne gönderilmiştir. Fakat büyük oğlu Dede Bey Gâvur-dağı'na kaçmayı başarmıştır⁴¹.

Payas'taki durum aynı ölçüde tasfiye edilememiştir ve Küçük Ali-oğulları'nın hezimetini, işleri düzenlemekten çok öte, onları alevlendirmektedir. Gerçekten, Bulanık'ın iç kesiminde mâlum Alibekiroğlu'nun yanına sığınan Dede Bey, oradan sahil yoluna karşı seferler tertiplemeye devam etmektedir, aynı sırada bizzat Payas'ta, hükûmetin yeni temsilcisi İmam Bey⁴², tüccarlara ve hacılara huzur sağlayacak yerde, «hizmet»lerine karşılık onlardan cebren keyfi bahşişler almakta tereddüt etmemektedir. Kısaca, islâh hareketinin arefesinde, durum Gâvur-dağı'nda ve Kürd-dağı'nda çok daha acıklı gözükmektedir. Böyle olunca, *Fırka-i islâhiye*'nin öncelikle İskenderun körfezine doğru yelken açma kararı anlaşılmaktadır. 1865 mayısında, söz konusu olan, Kozandağı'nda nizamı yeniden tesis etmeyi düşünmekten daha evvel, bütün ulaşım yolları şebekesini felce uğratan Deli Halil'leri, Alibekiroğulları'nı, Dede Beyler'i yok etmektir; zira, tekrar edelim ki, bölge ekonomisinin gelişme yoluna girmesi büyük ölçüde bu şebekeye bağlıdır.

Cevdet Paşa sayesinde, *Fırka-i islâhiye*'nin mevcudu bilinmektedir. Cesaretleri ve dağ harplerindeki kaabiliyetleriyle şöhret bulmuş Zeybek ve Arnavutlar'dan yedi tabur doğrudan doğruya Derviş Paşa⁴³'nın komutası altına yerleştirilmiştir. Bunlar 1865

40 *Sissouan*, s. 483.

41 (*Tz.*, s. 132).

42 İmam Bey (*Tz.*'e göre, s. 132) Küçük Alioğulları'nın irsi düşmanlarından bir aileye mensuptur.

43 Derviş Paşa (1812-1896), birçok kere mühim komutanlıklarda bulundu ve Osmanlı hiyerarşisinde en yüksek mevkileri işgal etti (millî müdafaa vekili, erkân-ı harbiye reisi, vs...). Krs., *İslâm Ansiklopedisi*'nde kendisine tahsis edilen biyografik not.

mayıs sonunda İstanbul'da gemiye binmekte ve İskenderun'a doğru yola çıkmaktadırlar. Daha sonra bu ilk nüveye, mirliya Kurt İsmail Paşa komutasındaki dört piyade taburu ve bir süvari alayı; Arslan Paşa tarafından idare edilen iki yüz gürcü ve çerkez süvari; Aleşkirdli Mehmed Bey tarafından idare edilen üç yüz kürd süvari katılacaktır. Ayrıca, Maraş, Adana, Halep ve Girit'ten çıkan dört düzenli tabur İskenderun'a doğru yolalmak mecburiyetindedir. O halde, toplam olarak, *Fırka-i islâhiye* onbeş piyade taburu, iki süvari alayı ve beş-altı yüz gürcü, çerkez ve kürd süvari ihtiva edecektir.

Derviş Paşa'nın yedi taburu, 1283 Muharreminin ikinci cumartesi günü (3 haziran 1865) İskenderun'da karaya çıkarlar. Ordu karargâhını derhal Belen istikâmetinde şehre hâkim olan tepeler üzerine yerleştirir. Bu ilk el koyma, islâh hareketinin başlangıcını tayin etmektedir⁴⁴.

Haziranın ilk günlerinden itibaren, belli sayıdaki aşiret reisleri, İskenderun ordugâhına bağlılıklarını bildirmeye gelmektedirler : Bunlar, Reyhaniye aşireti reisi Mehmed Bey; Hacılar nahiyesi reisi Paşa Bey, Hacılar ayanı ve Tiyek ve Ekbez'in reisi Mehmed Bey'dir. Bu sırada, Cevdet Paşa'nın yaveri bir beyanname ile Kozan-dağı'na gönderilmiştir. Onun görevi, bir umumî af karşılığında iki Kozan'ın ağalarının itaâtini sağlamaktan ibârettir.

10 Hazirana doğru, *Fırka-i islâhiye* Amik ovası istikâmetinde harekete geçer ve Gâvur-dağı ile Kürd-dağı arasındaki Maraş yoluna girerler. Derviş Paşa'nın birlikleri, belli sayıdaki hafif çarpışmalar pahasına, bu bölgeyi islâh etmek için iki ay zaman harca-yacaktır. Bu başarı bizzat harp meydanında iki yeni şehrin, yâni Hassa ve İslâhiye'nin kuruluşuyla müşahhaslaşan belli başlı iki safhada gerçekleşmiştir.

12 Haziranda, askerler karargâhlarını Tiyek'ten uzak olmayan, İskenderun'a yaya iki günlük mesafede bulunan bir yere kurarlar. Cevdet Paşa ve Derviş Paşa, buraya Hassa şehrini kurma kararı alırlar; bu yeni şehir böyle adlandırılmıştır, «çünkü oraya ilk ayak basanlar, (hükümdarın muhafız alayını teşkil eden) *hassa* birlikleri

44 İslâh hareketinin hikâyesi Cevdet Paşa'nın hatıralarında elli sayfadan daha fazla yer tutmaktadır (*Tezkire*, no: 28, s. 136-190). Burada en mânidar safhaları belirtmekle yetinilmiştir.

olmuştur»⁴⁵. Söz konusu olan, ovanın *Adumanlı* Kürdlerine ve Hacılar, Ekbez ve Tiyek dağlılarına tahsis edilen bir yerleştirme merkezidir. Aynı şekilde, Hacılar'ın geri kesimlerinde bulunan *Karafaklılar* özellikle hedef alınmıştır. Yerleşme merkezi yüzlerce eve (halk vergi borçlarına karşılık ağaç tedârik etmekle yükümlü tutulmuştur), bir okula ve tabiatıyla bir kışlaya sahip olacaktır. Dört kişilik bir belediye meclisi kurulmuştur.

13 Hazirandan itibaren, asker yazma ve malî sayım muâmeleleri Hassa'nın müstakbel yeri üzerinde başlamaktadır. Gâvur-dağı'nın *Karafaklılar*'ı ve Kürd-dağı'nın belli başlı aşiretleri bağlılıklarını bildirmektedirler. Bölgenin eşrafı mükâfatlar alarak oradan uzaklaşmıştır (Hacılar'ın Paşa Beyi ikibin kuruş ve Elbistan müdürlüğünü elde etmektedir; Tiyekli Mehmed Bey bin kuruşla Antakya'ya gönderilmiştir).

Bir ay kadar daha sonra, Hassa'dan kuzeye doğru iki günlük mesafede, Niğbolu şatosunun yakınında aynı gelişmeyle karşılaşmaktadır. Burada Derviş Paşa'nın askerlerinin geçişini belirleyen İslâhiye, önemli yol hatlarının kesişme noktasında (Maraş-İskenderun yolu, Gâvur-dağı'ndan geçen Adana-Halep yolu) ve kuzey Gâvur-dağı'nın kürd bölgeleri bitişiğinde stratejik esaslî bir mevkî işgal etmektedir. Yeni şehir böylece sadece Deli Halil'e bağlı dağlı aşiretleri değil, fakat Bulanık'ın iç kesimlerindeki halkları (*Karayiğit-oğlu, Kaypak-oğlu, Çend-oğlu*) ve doğuda, Dumdum ovasının *Çelikânlılar*'ını ve *Delikânlılar*'ını da kontrol altında bulundurmaktadır. Bu şehir bölgenin başlıca yerleşme yeri (iki bin hâne) ve Hassa, İzziye ve Bulanık kazalarının kendisine bağlanacağı bir liva'nın idâre merkezi olma yolundadır.

Hassa'da olduğu gibi, asker toplama ve vergi sicillerinin teşkili hiç bir zorluğa uğramaksızın yapılmaktadır. Sadece Gâvur-dağı'na sığınmış bir kaç eşkiya -kürd Deli Halil, Payaslı Dede Bey ve onların misafiri Alibekiroğlu- hâlâ bir tehlike unsuru olmaya devam etmektedir. Bununla beraber, onlar da neticede, tahripkâr saldırılar sonunda teslim olacaklardır.

Ağustos başında, *Fırka-i islâhiye* Kilikya ovası istikâmetinde Gâvur-dağı'nı geçmektedir. 20 Ağustosda, Bulanık'ın iç kısımlarını islâh ettikten sonra, Cevdet Paşa ve Derviş Paşa karargâhlarını

45 (Tz., s. 142).

Çukurova'nın doğu ucunda bulunan Hacı Osmanlı'ya yerleştirirler. İskân politikalarına devam ederek, orada Osmaniye kasabasını kurma kararı alırlar; ovalı *Tecirleri* ve *Ceridleri* ve Gâvurdağlı *Çend-oğulları*'nı buraya bağlarlar.

Nihayet, Eylül başında, Osmaniye'yi terketmekte ve Sis'e doğru yönelmektedirler. Başlangıçta, Kozan-dağı'nın islâhı, Gâvur-dağı ve Kürd-dağı'nunkinden çok daha güç gözükcektir; zira halk, alınan emirlere kulak asmaksızın, vadileri boşaltmışlar ve yaylalara sığınmışlardır. Sis sâkinleri bile, yerleşik oldukları halde, ortalıkta yoktur.

Bu durum karşısında, *Fırka-i islâhiye* komutanları, yorgun birliklerle bir yıpratma harbine girişmekten çekinerek, bir yatıştırma politikasını faydalı bulmuşlardır. İki Kozan'ın ağalarına ve onların akrabalarına haberciler gönderirler. Sürgünü kabul etmeleri karşılığında, her türlü yetkilerine istinaden onlara makamlar ve beylik gelirleri vaadinde bulunurlar. Bir yandan da, aşiretin aşağı tabakasını şiddetli bir dinî propagandaya mâruz bırakırlar. Sis'e geldiklerinde, ilk işleri orada Cuma namazını kaldırmak olmuştur (Cevdet Paşa'nın yazdığına göre⁴⁶, bu namaz Kozan-dağı'nı yerinden oynatmıştır). Uğradıkları her yerde, iyi bir ücretle maaşa bağlanan ve Osmanlı nizamı lehinde çalışmakla görevli bir imam tayin etmektedirler. Nihayet -başka bir planda- sonuncu bir delil olarak malî genel af ilân etmektedirler.

Şiddetli pazarlıklar birbirini takip etmektedir. Netice itibariyle, Batı Kozan ağası Ahmed, Paşa unvanını ve makamına uygun senelek ikibin beşyüz kuruşluk bir gelirle Kütahya kayamakamlığını elde etmektedir; kardeşi Ali, bin kuruş almaktadır; babası Ömer Ağa ise dörtbin kuruşa ve Konya tarafında bir çiftliğe sahip olmaktadır. Doğu Kozan'da, Yusuf Ağa, ikibin beşyüz kuruş elde eder, fakat Sivas'a sürgün gitmek zorunda kalır; Kayseri'ye göz hapsine gönderilen kardeşleri Hacı Bey ve Musdik Bey'den ilki ikibin beşyüz ve ikincisi bin kuruş almaktadırlar. Kozandağlı muhtelif asiller de, Kozanoğlu'na tevcih edilenlerden daha az olmasına rağmen, hatırı sayılır gelirler elde etmektedirler⁴⁷.

46 (Tz., s. 172).

47 Kozanoğullarının itaât edişlerinin hikâyesi (Tz., s. 172 vd.), ermeni kaynaklarını kullanan Alishan (*Aynı eser*, s. 178) tarafından doğrulanmaktadır.

Netice itibariyle, Ekim ayının ortalarına doğru, Kozan-dağı, silâha el atılmaksızın, barışa kavuşturulmuş gözükmetedir. *Fırka-i islâhiye*'nin komutanları, haberi Bâb-ı Âlî'ye telgrafla bildirirler ve hemen vergi listelerinin yapılmasına ve askere alınacakların kur'a çekim işlemlerine başlarlar.

Tam bu sırada, evvelden bilinmeyen bir felâket her şeyi yeniden altüst etme tehlikesi doğurmaktadır: Kolera. Salgın hastalık *Fırka-i islâhiye* arasında yayılmakta ve birçok insanın ölümüne sebep olmaktadır. Henüz Sivas'a taşınmamış olan Doğu Kozan Ağası Yusuf, Feke'nin kuzeyinde bulunan dağlardaki askerleri âniden terketmekte ve dağlılardan müteşekkil ehemmiyetli bir çetenin başına geçmektedir⁴⁸. Bununla beraber, Kurt İsmail Paşa, *Karacalar*'ın yardımıyla, bu beklenmedik isyanı bastırmaya muvaffak olmakta ve Gürleşen sâkinleri tarafından ihânete uğrayan Yusuf hapse girmek mecburiyetinde kalmaktadır. Yusuf, birkaç gün sonra henüz aydınlığa kavuşturulmamış bir şekilde öldürülecektir. Cevdet Paşa, Yusuf'un kaçmaya teşebbüs ettiği bir sırada vurulduğunu yazmaktadır⁴⁹. Fakat sözlü an'âne onun idam edildiğini ve hattâ askerlerin öz oğluna babasını öldürmek için baskı yapmak istediklerini nakletmektedir. Bu ihtimâl doğru olabilir, çünkü Kozanoğulları'nda baba katli yaygındır.

Bu trajik olay, şüphesiz dağlı ahâliyi son derece sarsmıştır, çünkü hâlâ bugün Kilikya'da Yusuf'un mâtem ağıtı hatırlanmaktadır⁵⁰. Her halükârda, Kozan-dağı'ndaki askerî harekâtların sonunu belirleyen olay, onun ölümü olmuştur. Daha önce Konya'ya sürülen bütün Kozanoğulları Samsun'a sevkedildiler ve oradan İstanbul'a gönderildiler; ayrıca galip gelenler onların mallarına el konulmasını ve satılmasını emrettiler. Kütahya kaymakamı tayin edilen,

48 (Tz., s. 183).

49 (Tz., s. 188).

50 Kilikya'da çok geniş bir alana yayılmış olan bu ağıtın birçok varyantı bilinmektedir. Meselâ krş., K.S. Göğçeli, *Ağıtlar*, Adana, 1943, s. 14-15; C. Öztelli, *Köroğlu ve Dadaloğlu*, İstanbul, 1953, s. 91-92; O.G. Aydemir, «Dadaloğlu'nun bilinmeyen yedi şiiri», *Türk Folklor Araştırmaları*, 195, ekim 1965. W. Eberhard, *Minstrel Tales from South-eastern Turkey* (1955) adlı eserinde bu ağıtı İngilizceye tercüme etmiştir.

Batı Kozan'ın eski ağası Ahmed Paşa'nın makamını koruduğu sanılmaktadır⁵¹.

Cevdet Paşa ve Derviş Paşa, söz konusu derebeyler kesin olarak bertaraf edildiğinden, gayretlerini bundan böyle tamamen Kilikya'nın idarî teşkilâtlanmasına ve iskânma hasredebilmektedirler. Gâvur-dağı'nda olduğu gibi, yeni bir şehrin, yâni Kars-ı Zülkadriye'nin kuruluşuna karar vermekle işe başlarlar, bu şehre *Bozdoğan* aşiretini ve *Tatarlıları* bağlarlar : *Bozdoğanlar* daha çok Hemite etrafında yerleşeceklerdir⁵². Tehlikeli tutumları sebebiyle Sunbas bölgesini terketmeye mecbur edilen *Tatarlılar* ovada, Kars-ı Zülkadriye'nin hemen yanında bulunan Pazaryeri'ne yerleşmek zorunda kalırlar⁵³. Cevdet ve Derviş Paşalar, *Karinti* ve *Sarkıntılı* aşiretlerini de yerleştirme kararı alırlar: Karinti sâkinleri, Sunbas bölgesinde, Yusuf Ağa'nın ayaklanmasına katılmışlardı; ceza olarak, köyleri yakıldı ve yerleri değiştirilerek Kars-ı Zülkadriye'ye yerleştirildiler⁵⁴; önemli bir Türkmen aşireti olan *Sarkıntılılar* Sis ve Adana arasında, kışlık konak yerleri olan mevkiye iskân edildiler⁵⁵. Nihayet, dört kazaya ayırdıkları (Sis, Belenköy, Haçin ve Kars-ı Zülkadriye) ve bir asker olan mirliva Hüsni Paşa'ya emanet ettikleri Kozan sancak'ının idarî yapısını yeni bir teşkilâta kavuşturdular.

Kasım ayı ortalarında, seferden altı ay sonra, islâh hareketi yolunda gözükmektedir. Dört yeni şehir (bunlara Amik ovasının doğusunda bulunan Reyhaniye de ilâve edilecektir) inşâ halindedir. Gâvur-dağı ve Kürd-dağı kürdleri teslim olmuşlar, Kozandağı'ndaki belli başlı elebaşılar ölmüş veya sürülmüşlerdir. Ayaklanan aşiretler Osmanlı ordusuna rehineler teslim etmek zorunda kalmıştır. Kuvvet denemesi ötesinde, şimdi Kilikya ovasının iskânı ve bölge ekonomisinin canlandırılması uğrunda, uzun zaman isteyen bir çalışmaya girişmek söz konusudur.

51 Ahmed Paşa, 1878'de, Kozandağı'nda bir ayaklanmanın başında görülecek (*Tezkere*, no : 40, Baysun baskısı, Ankara, 1967, s. 174-175), fakat yakalanarak Trablus'a sürülecektir («Ma'ruzat», *Türk Tarih Encümeni Mecmuası*, yeni seri, 10, 1925, s. 280).

52 (*Tz.*, s. 204).

53 (*Tz.*, s. 180).

54 (*Tz.*, s. 187).

55 (*Tz.*, s. 189).

Kilikya ovası, daha bizi ilgilendiren asırda yer yer bilhassa batıda Tarsus çevresinde tarıma elverişli hâle getirilmiştir. Orada buğday, arpa, susam ve tütün tarımı yapılmaktadır. Mısır'ın müdahalesi, 1830 yıllarında bu bölgede şeker kamışı ve bilhassa pamuk ekimini yaygınlaştırmıştır. Arıcılık başarılı bir durumdadır. W.B. Barker'e göre, Adana Paşalık'ı, 1840'a doğru, 18.000 balya pamuk, 100.000 okka yün, 15.000 okka balmumu, 520.000 kile (1 kile 180 okka) hububat, 30.000 kile (1 kile 125 okka) susam, 1.000 kantar tütün ve belli bir miktar orman ürünü üretmektedir⁵⁶.

Hiç şüphesiz bunlar inanılmayacak rakamlar değildir, fakat inkâr edilemeyen zirai bir hamleye şehâdet etmektedirler. Kilikya'nın gelişmesinden sorumlu olanlar, bu durumu bildiklerinden, çok tabii olarak, islah hareketinden sonra, şüphesiz tarımı yayma politikasını güdeceklerdir.

İlk hedef, yeni topraklar fethidir. Adana'nın güneyinde ve doğusunda, bahçeler bölgesinin ötesinde, otlarla örtülü işlenmemiş geniş sahalar gözükmemektedir. Seyhan ve Ceyhan nehirleri, denize yaklaştıklarında, bir bataklıklar ağı içinde kaybolmaktadırlar. Kuzeydoğuda diğer bataklıklar, Anavarza şatosunu çevrelemektedirler. İşte *Fırka-i islâhiye* tarafından görevlendirilen yetkililer, bu ekilmemiş boş alanlarda işe başlayacaklardır.

1866'dan itibaren, o zaman Halep⁵⁷ valisi bulunan Cevdet Paşa, ilk neticeleri gözleyebilecek durumdadır. Bir teftiş gezisi sırasında geçtiği Kilikya ovası pamuk tarlalarıyla ve meskenlerle örtülüdür. Hiç şüphesiz bu meskenler, şimdilik ancak *hû*'lardan, yâni hasır ve kamışlardan yapılmış hafif tesislerden ibârettir; bununla beraber iskân yolunda ilk adım atılmışa benzemektedir. Aslında bazı aşiretler, sert malzemedan yapılmış yapılar inşâ etmeye başlamışlardır bile: arkeolojik maden yataklarının taşlarını kullanan

56 *Lares and Penates*, s. 380; ayrıca krs., Langlois, *Voyage dans la Cilicie*, s. 37 vd. Bölgenin türkçe toplu bir tasviri için, Kasım Ener'in daha önce zikredilen eseri.

57 Halep, Payas, Adana, Kozan, Maraş ve Urfa sancaklarını ihtiva eden bu geniş vilâyet, 1866'da Cevdet Paşa'nın şerefine kurulmuştur. Bâb-ı âli'nin, Cevdet Paşa'ya bu makamı tevdi ederek, Kilikya'nın islah edicisini şerefleştirmekten daha çok, onu bir gözden düşüş devresi yaşadığı İstanbul'dan uzaklaştırmayı hedef aldığı düşünülebilir (*Tz.*, s. 195-199).

Kars-ı Zülkadriye sâkinleri ve Hemite'li Bozdoğanlılar bunlardır.⁵⁸

Göçebelğin dirilmesini engellemek için, belli ölçüde sert tedbirler alınmıştır: aşiretlere vâdiler ve Kozan-dağı ve Gâvur-dağı geçitleri yasaklanmıştır, bu aşiretlerin çadırları yırtılmış ve yakılmıştır. Gâvur-dağı'ndaki karışıklıklar neticesinde, dağlı ahâlî, ya Payas yakınında ya da Hassa çevresinde, ovaya yerleşme emrini almaktadırlar. Aynı şekilde, Kozandağlı bâzı aşiretler, daha önce görüldüğü gibi, Zülkadriye bölgesine yerleşmek zorundadırlar.

Başka bir baskı tedbiri de, Uzunyayla'nın, kısa bir zaman önce, Kafkasyalı göçmenlerle iskân edilmesidir. Bunlar geçitleri kontrol altında bulundurmakta, aşiret göçlerini, özellikle *Avşarlar*'ın göçlerini yasaklayacak tarzda, topraklarını sert bir şekilde müdafaa etmektedirler. H. Grothe'nin yazdığına göre, «Çerkezlere, bilhassa geçitlerin yakınında, köyler kurabilecekleri yerler gösterilmiştir ve onlara *Avşarlar*'ın her türlü yer değiştirmelerine kuvvetle karşı koyma görevi verilmiştir. Böylece, Avşarlar ve Çerkezler arasında ekseriya kanlı çarpışmalar meydana gelmiştir. Bu sebeple, Avşarlar Çerkezler'i bugün bile en kötü düşmanları olarak telakkî etmektedirler»⁵⁹. Bir isyan teşebbüsünden sonra⁶⁰, Türkmen aşiretleri ancak yaylalarının kaybına ve kendilerine zorla kabul ettirilen, Kilikya ovasına, Dumdum ovasına veya başka yerlere iskâna boyun eğeceklerdir. Fakat göçebe hayat özelemleri, folklorda, meselâ halk şairi Dadaloğlu'na atfedilen şiirlerde ifâdesini bularak, günümüze kadar devam edecektir.

Daha sonra, Kilikya'nın iskânı farklı şekiller altında sürdürülecektir : mevsimlik işlerin cezbettiği kürdlerin sürekli sızmaları ve tedricen orada alıkonulmaları; 1873-74 kıtlığı neticesinde Anadolu'luların yoğun muhâcereti; XIX. asrın ikinci yarısında Osmanlı İmparatorluğu'nu komşularıyla karşı karşıya getiren harplerin akışına uygun olarak Gürcüler'in, Rumelililer'in, vs... göçü. Misâl olarak, P. Redan, Kilikya'ya yerleşmiş Çerkezlerin sayısını 250.000,

58 (Tz., s. 204).

59 *Meine Vonderasien-expedition*, s. 138; E.J. Davis (*Life in Asiatic Turkey*, s. 72), Kilikya ovasında aynı zıtlıkları müşahade etmektedir.

60 (Tz., s. 203).

Kürdlerin 30.000 ve Arapların 120.000 olarak tahmin etmektedir⁶¹. Bu iskân gayreti karşısında, göçebe hayat şüphesiz kısa zamanda kaybolmayacaktır. Daha 1874'de, E.J. Davis, Kilikya ovasını sürüler ve çadırlarla örtülü olarak tasvir etmektedir⁶². Gerçekten, (mahallî yetkililerin gayretli tedbirlerine rağmen) yerleşik hayata geçiş yavaş yavaş gerçekleşecek ve ardarda göçebelerin yeni fet-hedilen topraklar dışında uzun bir sürülme tekâmülü geçirecektir. Zâten, kısa mesafeli göçler ve çok yaygın bir yarı-göçebelik, Kilikya'da XX. asrın ortasında devam edip gidecektir; romancı Yaşar Kemal'in çok dikkatli tasvirleri buna şahit olmaktadır.

Fakat iskân siyasetlerine paralel olarak Kilikya'nın yenilenmesinden sorumlu olanlar, gerçek bir iktisadî hareketin ihtiyaçlarına uygun bir alt-yapı zaruretini farkedeceklerdir: yollar, limanlar, binalar, vs... Sorumluların Bâb-ı Âlî'ye gönderdikleri raporlar, resmî binaların (idare merkezleri, zâbıta karakolları, hâpishâneler, vs...), okulların, câmîlerin ve bilhassa hanların inşası için tahsis edilen kredilerin yetersizliği üzerinde ısrarla durmaktadır. Cevdet Paşa, hanların yokluğu sebebiyle, tüccarların yer değiştiremediklerine ve ticarî işlerin durgunlaştığına dikkati çekmektedir.

Cevdet Paşa ve ekibi ulaşım meselelerine önemli bir yer ayırmaktadırlar. 1867'den itibaren, Sis üzerinden Adana-Kayseri ve, Osmaniye ve Bulanık üzerinden Adana-Halep (veya Maraş) yolları tam bir emniyet içinde kullanılabilir. Kervanlar, Halep ve Bilecik arasında bir araba yoluna bile sâhiptirler. Diğer yandan, Payas yolu hacıların ve tüccarların hizmetine sokulmuştur. Aynı devrede, Mes'ud Bey adında biri, bir demiryolları yapımı programı teklif etmektedir. Fakat Mersin-Adana hattı ancak 1886'da açılacaktır.

Ayrıca liman tesislerinin yenilenmesi zarureti üzerinde durulmaktadır. Gayretler bilhassa, bölgenin en önemli limanı olan Mersin'de ve İskenderun'da faaliyete geçirilecektir; fakat yepyeni çözümler de geliştirilmiştir: Meselâ, (*Fırka-i islâhiye*'nin subaylarından biri olan ve 1887'de Anadolu ordusunun başkomutanlığına terfî eden) Ahmed Muhtar, Karataş ve Ayas iskelelerini yeniden

61 P. Redan, *Aynı eser*; bu göç hareketleri hakkında, krg., G. Tsalapos ve P. Walter, *Rapport sur le domaine impérial de Tchoucour Ova*, Paris, 1911-12.

62 E.J. Davis, *Aynı eser*, s. 151.

canlandırmayı teklif etmekte, ve Ceyhan üzerinden gemi taşımacılığı projesine muhalif gözükmektedir⁶³.

Bundan başka, ele alınan sadece alt-yapı meşguliyetleri değildir. İslâh hareketinden hemen sonra Kilikya'daki hamle zihniyet meselelerini de içine almaktadır : Yerleşik hayata geçirilmiş ahâliye tarımcılıktaki kâr zevkini aşılama söz konusudur. Bu açıdan, yetkililer tarım ürünlerini değerlendirmek (ve belki de normal değerinden daha pahalı bir hâle getirmek) için sistemli bir politika takip etmektedirler, piyasaya bölge için çok fazla miktarda para sürmektedirler⁶⁴. Zâten yetkililerin elinde çok daha büyük bir koz vardır: Pamuk. Bu sanayi bitkisinin sağladığı gelirler kısa zamanda yeni çiftçiler üzerinde etkili olacaktır. Fakat yukarıda da söylendiği gibi, pamuğun verimliliği aşikâr olmasına rağmen, çobanlık hayatmdan köy hayatma geçiş tek bir hamlede gerçekleşmeyecektir. Aksine, yerleşik hayata geçiş, 1865'ten sonra, sayısız isyanlara eşlik edecektir. Şüphesiz kargaşalığın büyük bir kısmı dağlar üzerinde cereyan etmektedir: İslâh hareketinin hemen akabinde, Gâvur-dağı'nda ve Kozandağı'nda ayaklanmalar patlak vermektedir. Alishan bütün 1870 yılları boyunca Toros'taki mukâvemet hareketlerine dikkati çekmektedir. Fakat ovanın da bunalımlarından kurtulması mümkün değildir : Bir yanda, aşiretler eski yaylalarına dönmek için mahsüllerini terketmektedirler⁶⁵; diğer yanda, Çerkezler'i soymakta ve katletmekte, veya kendilerini öldürmektedirler; başka tarafta, değişik idarî kontrollerden kurtulmayı denemektedirler.

Doğrusunu söylemek gerekirse, bu eski göçebeler için, asırlar boyu süren çobanlık hayatından sonra, bütün bir ekolojik münasebetler sistemi çökmektedir; yeni bir coğrafî ve iktisadî ortam içine girme, onlara tabiata karşı, ve isyana teşvik edici gözükmektedir, bunda şaşılacak bir şey yoktur. Zâten ,Kilikya ortamında *yayla* hasreti sadece aşiret ayaklanmalarını ifâde etmemektedir. Başka faktörleri de nazarı dikkate almak gerekmektedir : ovanın çok kötü iklimi, orada kol gezen hastalıklar (sıtma, dizanteri, vs...); Türkmenler, Çerkezler ve Ermeniler arasında etnik kavgalar; nihâyet 1870 yıllarından itibaren, çeşitli halk tabakaları arasındaki gerilimleri artıran nüfus baskısı.

63 (Tz., s. 191-195).

64 (Tz., s. 154-155 ve 208).

65 (Tz., s. 208).

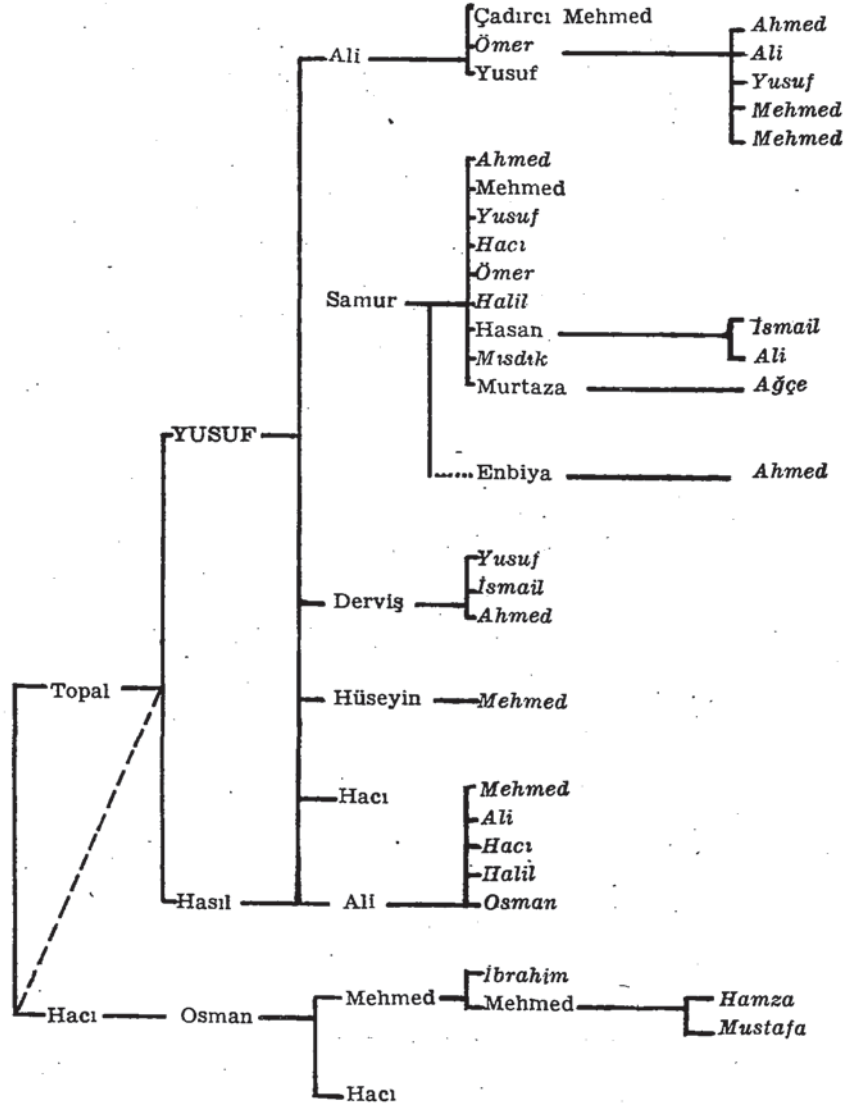
Her ne olursa olsun, 1865'ten sonra Kilikya'nın iskânı artık hakikaten tehlikeden kurtulmuştur. Aşiret reislerinden büyük bir kısmı pamuğun cazibesine kapılmaktadırlar : çok geniş alanları tekelleri altına almakta, kendine bağlı fakir halkı arazilerinde çalıştırmakta, birkaç senede olağanüstü servetler yığmaktadırlar. Eski bataklıklar üzerinde tarım imparatorlukları yaratılmaktadır⁶⁶. Bu aşiret aristokrasisine, XIX. asrın sonundan itibaren, kapitallerini toprağa yatıracak olan yüksek memurlar ve âmirler, tüccarlar, vs... eklenecektir.

Böylece, yavaş yavaş, Kilikya ovası, tek parçalık hektarlardan binlercesinin -bu bölgede tarım kapitalizminin tırmanışını damgalayan haksız müsâderelere ve gasbetmelere rağmen- Osmanlı ıslahatçılarının inkâr edilemeyen başarısını yansıttığı bugünkü çehresini kazanacaktır.

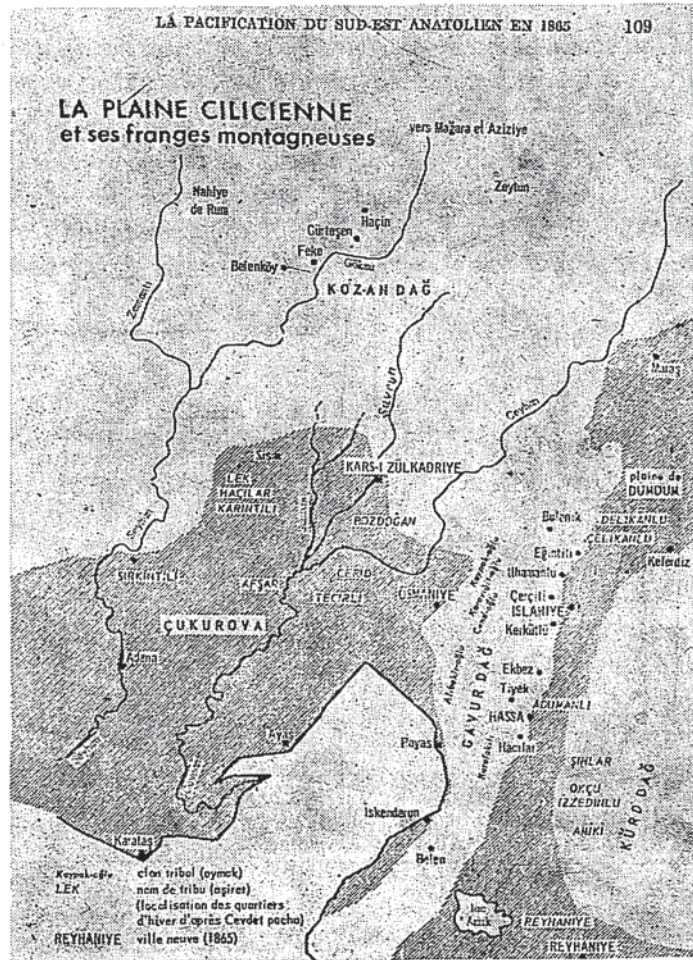
Bahattin Yediyıldız

66 Kilikya'da, mülk toprakların ortaya çıkışı hakkında teferruatlı bir inceleme için, W. Eberhard'ın daha önce zikredilen makalesine müracaat edilmelidir. Ayrıca, krş., M. Kıray ve J. Hinderink, *Social stratification as an obstacle to development*, New York, 1970.

KOZANOĞULLARI'NIN SOYKÜTÜĞÜ*

* İtalik harflerle yazılan isimler, islâh devrinde hâyatta olan Kozanoğullarını göstermektedir.

(Çukur Ova Bölgesi Haritası).